

ENTREVISTA

a José Leal

PENSANT EN ELS NOSTRES EQUIPS

Angeles Ortega Leyva

Psicopedagoga de l'EAP B.01, Nou Barris

S'ha escrit ja molt sobre la nostra professió d'assessors psicopedagògics.... Són ja molts els articles i llibres que companys i companyes han aportat al món de l'educació i de la psicopedagogia. Ara, amb aquesta entrevista a José Leal, intentarem posar sobre la taula aspectes relacionats amb la cura de l'equip, dels seus professionals i de la seva formació. A José Leal sempre li agrada dir, i a mi personalment m'ha ajudat força: «ÉS NECESSARI TREBALLAR A PARTIR DE L'AQUÍ I ARA, DE LA CURA D'ALLÒ QUOTIDIÀ»

Molts coneixem a José Leal per la seva participació com a ponent en les Segones Jornades de l' ACPEAP: Psicòleg, psicoanalista, assessor institucional i docent.

És necessari treballar a partir de l'aquí i ara, de la cura d'allò quotidià.

Angeles Ortega.- Ens podries explicar la teva trajectòria professional?

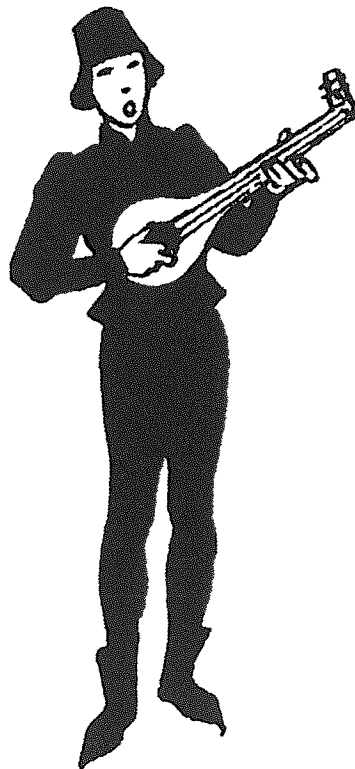
José Leal.- L'any 1975, vàrem crear amb una companya psiquiatra i una altra psicòloga el Servei de Psiquiatria i Psicologia Infantil i Adolescent de Creu Roja de l'Hospitalet que va començar a donar cobertura assistencial pública a la població del Baix Llobregat i Barcelonès. La nostra orientació era comunitària i donàvem molta importància a la coordinació amb les institucions. Allà va començar la meua relació amb els psicòlegs, pedagogs i assistents socials que iniciaven el treball en els serveis sociopsicopedagògics municipals amb moltes ganes i èxit.

Les reflexions sobre la meua pràctica em van dur a participar en el que va ser una molt important experiència de Salut Mental Comunitària que començava a desenvolupar l'Ajuntament de l'Hospitalet, en un programa que articulava l'educació per a la salut, la prevenció, l'assistència i la formació, des d'una concepció del fer, que es va anomenar Treball Comunitari. Aquest implicava la interdisciplinarietat, l'articulació de recursos i la participació de la comunitat. Totes aquestes constants han estat sempre en la meua concepció de la tasca. Em vaig encarregar de la direcció d'aquest projecte durant alguns anys.

Des de fa ja temps em dedico a tasques clíniques assistencials, a la docència i a l'assessorament i supervisió institucional en el camp de la salut mental, els serveis socials, l'educació, justícia, la infància, etc.

Sóc membre des de la seva constitució en 1995 de la Comissió Nacional de l'Especialitat de Psicologia Clínica per designació del Ministeri de Sanitat.

He participat en diversos moviments de desenvolupament institucional i m'agrada assenyalar que vaig formar part de la primera comissió deontològica del Col·legi Oficial de Psicòlegs que va ser l'encarregada d'elaborar l'actual Codi Ètic de la professió.

Angeles Ortega.- Per a l'EAP de Nou Barris, del qual formo part, has estat el nostre assessor durant uns anys. Assessor d'assessors o supervisor?. Quina és la diferència?

José Leal.- Estic molt content i agraït als equips per l'experiència del treball conjunt. Per a aquesta tasca, que sol anomenar-se d'assessorament i/o supervisió, m'agrada més el terme «co-pensar» que emprava Pichón-Riviere. Sento que el que faig és «pensar amb», des de la posició d'externitat que és el que afegeix un particular valor a la visió del material que l'equip presenta. Jo aporto la meua visió i també la singularitat que pugui tenir de coneixements sobre la base de la meua experiència i la formació. Quan es treballa amb professionals d'una ja considerable experiència i saber, del que es tracta, crec jo, es de relançar el que es sap, de pensar l'experiència i d'obrir, des del reconeixement dels diversos sabers i maneres de portar-los a terme, noves formes de pensar i de fer, construint així un nou camp de coneixements.

Angeles Ortega.- Suposo que no solament per la relació amb nosaltres, coneixes bé la trajectòria dels nostres equips. Com professional extern et demanaria que ens donessis una visió evolutiva i actual. (Com nosaltres podem fer amb els centres educatius)

José Leal.- Vaig viure molt de prop el desenvolupament dels Equips Sociopsicopedagògics a Catalunya i també a Andalusia. Va ser un temps tremendament creatiu. Els ajuntaments democràtics van impulsar moviments institucionals de gran significació: els serveis socials d'atenció primària, salut escolar, salut mental, planificació familiar, equips sociopsicopedagògics, etc. Tots van ser molt importants però aquests últims van connectar magníficament amb la societat i van provocar canvis transcendents en les institucions escolars

i, sense exagerar, crec que pot dir-se que en les relacions família-escola. És veritat que no tots els equips tenien la mateixa orientació ni el mateix compromís social. Uns es van centrar més en el desenvolupament metodològic i didàctic,

uns altres van posar més èmfasi en la intervenció sobre la dinàmica institucional, els vincles entre els actors del procés d'aprendre-ensenyar i el treball comunitari. Aquestes dues línies segueixen sent necessàries per aconseguir la funció de l'escola.

La formalització de les institucions està disminuint el camp del canvi possible i es corre el risc que els equips es quedin atrapats en una pràctica de l'aconsellament des d'una posició formalista. Aquest és el repte, combinar la necessària transmissió d'un saber fer a l'escola i alhora afavorir els canvis interns que facin possible aquest nou fer. Un altre repte important i difícil està en ser capaços d'anar construint una definició suficientment compartida per tots els equips, sense exclusions, sobre la seva funció, objectius, maneres de treball, etc. Si això no s'aconsegueix, el risc de caure en l'ambigüitat i que apareguin tensions internes paralitzants i generadores de malestar és molt alt.

Angeles Ortega.- Està clar que el temps actual nostre no el podem desvincular del moment històric que ens toca viure, ni del sistema educatiu del que formem part, ja que som un servei educatiu.

José Leal.- Sembla ser que el moment actual no és d'alegries per instituir sinó de predomini del que hi ha, com si no es poguessin donar altres formes de fer i pensar. I això no és veritat. Però la dinàmica instituïent-instituït de la qual jo parlo moltes vegades, no és una dinàmica que afecti sols als altres, també a tots i cadascun de nosaltres que també ens instituïm en la comoditat de la nostra estabilitat, del nostre saber, de les nostres certeses. Però és veritat que en tant que subjectes que participem en les institucions, les orientacions que procedeixen de les instàncies de poder sobredeterminen la nostra acció. Tot això que anomenem elements sobredeterminants ho seran en major o menor mesura en funció de les predisposicions individuals i grupals.

La crisi de les polítiques del benestar afecta a tots els sistemes i també a l'escola, que s'enfronta a situacions molt noves en un moment de molts canvis. Entre tots hem de cercar solucions. Per a tots són temps d'aprendre.

Angeles Ortega.- Actualment es parla molt de la vulnerabilitat de la infància i de l'adolescència i del malestar i la vulnerabilitat dels professionals dels serveis que l'atenen, des d'àmbits diferents. Quina és la teva percepció en relació amb això i què opines de les percepcions «catastrofistes»?

José Leal.- És impossible no veure l'important desenvolupament que ha experimentat la nostra societat des de fa ja diverses dècades, en el camp de la salut, de l'educació, de la cobertura de necessitats, etc. Crec que el catastrofisme és reaccionari. Dit això, crec també que molts dels que han i hem lluitat compromesa i il·lusionadament pels canvis desitjàvem algunes coses que encara no s'han complert: major nivells d'igualtat, de solidaritat, de compromís, de tolerància, etc. Però estem a temps de seguir il·lusionant-nos, sabent que no hi ha perfecció o com diríem en psicoanàlisi, que no hi ha «completud», i que el malestar és inherent a la cultura. Jo conec l'existència d'alts malestans en les institucions; alguns d'ells podrien disminuir fent més esforços per tenir cura dels professionals perquè aquests, a la

vegada, puguin tenir cura d'altris. Altres malestans són propis del fet de viure en societat, que obliga a renúncies, o de la impossibilitat de les institucions a satisfer totes les expectatives. Amb tot això hem de treballar sabent que, com diu Martí i Pol, «només vivint amb tot el risc i tota l'esperança reconduïm la vida».

Però el terme vulnerabilitat em duu també a pensar en la necessitat de tenir cura dels professionals i dels equips. Per què? Perquè puguin complir els importants objectius que la societat els encomana a través de les institucions que els contracten i per donar satisfacció a les seves legítimes aspiracions de realització personal i professional, sense la qual cosa, realitzar la tasca és, a vegades, difícilment suportable. Jo crec que ha de ser compatible compaginar les exigències de l'organització i les expectatives de realització professional.

Angeles Ortega.- Si et sembla, tornem a l'aquí, als nostres equips i als professionals que els formem: psicòlegs, pedagogs i assistents socials, per tant amb formacions inicials diferents. Com fer perquè la interdisciplinarietat sigui una realitat i no una ficció?

José Leal.- Un equip és necessari perquè la tasca a fer sobrepassa la capacitat d'un subjecte. Quan a més traspassa la capacitat d'una disciplina és necessari un equip de formació multidisciplinar que s'articuli creativament i generi una dinàmica d'intercanvis i de canvis; a això anomeno jo interdisciplinar. Perquè funcioni tal equip fa falta que cadascun dels seus membres reconegui el límit del seu saber, reconegui el saber de l'altre i senti la necessitat de recórrer a ell en recerca de complementarietat, per junts donar compliment a la realització dels objectius marcats. De fet, no és tasca fàcil. Unes vegades s'exageren i unes altres es neguen les diferències; ambdues coses duen a una ficció de interdisciplinarietat

Angeles Ortega.- Això anterior que pot semblar una dificultat, crec que es pot convertir en una gran oportunitat d'aprenentatge compartit. Crec que no ens podem permetre el luxe d'inventar cada vegada el foc, per tant necessito del pensar i del sentir dels altres per al meu propi avenç i jo deixo la meua aportació per a qui li serveixi... És per això que al llarg d'aquesta entrevista m'he permès no només utilitzar les meves opinions, sinó també aportacions d'altres professionals que a mi m'han fet ressò i que penso han pogut expressar millor que jo, just el que sentia, o bé el que pretenia dir... «Cadascun, des del seu lloc, té un marge de maniobra que, per petit que sigui, pot contribuir a aportar propostes i estratègies de canvi» (Ramón Vilana, 2000).

José Leal.- Sí, sí. Aquesta relació interdisciplinar és una font d'aprenentatge, és el que en diem la transdisciplinarietat, és a dir, la generació d'un saber nou producte dels frecs i les trobades de diverses disciplines. Aquí sorgeix una qüestió interessant i difícil també com és l'articulació entre el singular i el comú en les disciplines que configuren l'EAP. Em refereixo a la identitat professional de cadascun dels seus membres; però tal vegada sigui aquest un tema que excedeix l'objectiu d'aquesta entrevista.

Angeles Ortega.- Nosaltres, com tots els altres professionals, tenim dubtes, de vegades no ens trobem segurs en les nostres intervencions, les situacions ens sobrepassen i necessitem de la visió externa d'algú a qui li atorguem l'autoritat del saber. Tots aquests anys hem treballat amb tu dificultats que ens han anat sorgint en relació amb el treball de casos, en les intervencions en la institució escolar, en les relacions amb Inspecció o amb altres serveis... «Alguns autors consideren que la quarta ferida narcisística que va rebre l'home occidental al llarg del temps va ser el considerar que no és un subjecte autònom i autàrquic, amo del món, al que pot conèixer objectiva i intel·lectualment i al qual

domina a través del saber. La primera ferida narcisística va ser acceptar que ell no és el Centre de l'Univers (Copèrnic); la segona, que no és el Rei de la Creació (Darwin) i la tercera que no és l'amo conscient de la seva pròpia ànima i de les seves pròpies conductes (Freud). (Susana Vega, 1997)

José Leal.- És molt encertada aquesta cita, crec que del filòsof J.Habermas, referida al descobriment freudià de l'inconscient. Crec que això ha de fer-nos ser humils i generosos, dues característiques que considero bàsiques en algú que es dediqui a la tasca d'assessorar.

Angeles Ortega.- Treballar amb tu ens ha aportat la visió des d'un paradigma concret. Ens podries explicar una mica aquesta visió?. Una visió exclou a unes altres, o pot tenir una complementarietat amb altres paradigmes diferents?.

José Leal.- La meua formació bàsica és psicoanalítica, d'un psicoanàlisi obert, que no es considera un dogma ni posseïdor de cap veritat revelada, sinó producte de la investigació, de la reflexió, del qüestionament i que és conscient dels seus límits i de la necessitat de recórrer a altres sabers. A mi m'és útil en les meves diferents tasques i en ocasions necessito recórrer a coneixements que procedeixen d'altres camps: la sociologia, la filosofia, la teoria de les organitzacions, etc. Conec companys que treballen bé amb altres marcs referencials i que utilitzen, també, algunes aportacions del psicoanàlisi. Jo superviso equips de diferents àmbits els components dels quals s'adscriuen a teories diferents i funcionen bé. Altres equips comparteixen, pel que sembla, sabers molt iguals i no s'entenen o funcionen des de la submissió al saber oficial de la teoria. La teoria no ha de servir per a sotmetre sinó per a alliberar; no per a confirmar-la submisament sinó per a posar-la a treballar arriscant-se a creatives heterodòxies. Crec, al mateix temps, que hi ha d'haver una ètica suficientment compartida i a la qual es subjectin les diverses teories. Això està escrit en el Codi Deontològic. Els problemes més greus en els equips i en les institucions són precisament els que pertocuen a l'ètica i que es manifesten en l'ús del poder, la comunicació, etc.

Angeles Ortega.- Nosaltres per la nostra singularitat, tenim un saber psicopedagògic, de l'atenció a la diversitat, de l'atenció als alumnes amb necessitats educatives especials i del treball social, vam compartir un marc teòric que prové del constructivisme o d'altres teories de l'aprenentatge, del saber de la psicologia, de la pedagogia i de l'educació especial, tanmateix de la intervenció social en el context escolar. Gran part de la formació que vam rebre de l'Administració Educativa està relacionada, lògicament, amb la tasca que tenim encomanada. Creus necessari ampliar aquests coneixements amb altres aportacions?.

José Leal.- No conec bé el tipus de formació institucional que es proposa des de la Direcció General però crec que s'estan fent esforços en aquest aspecte. Jo vaig escriure fa ja un temps que «la formació és permanentment necessària i necessàriament permanent» i sé que és molt difícil regular-la de manera que satisfaci a tots els professionals i que cobreixi tots els camps temàtics sobre els quals intervé un EAP. Jo he estat consultat per distintes organitzacions sobre els seus plans de formació continuada i sempre he posat l'èmfasi en la importància de que els professionals tinguin un bon coneixement sobre el funcionament dels grups i el dinamisme de les institucions, perquè en aquestes es creen les condicions afavoridores o no per al desenvolupament de la tasca. Jo crec que per als professionals dels EAPs aquests coneixements són imprescindibles, entre altres raons, perquè a vegades hauran d'intervenir sobre aquestes dinàmiques

per poder realitzar altres treballs més centrats en l'aprendre-ensenyar.

Angeles Ortega.- Crec que és un sentir bastant generalitzat el que últimament tenim, d'haver de donar resposta a una demanda major de tasques que impliquen més burocràcia. Com creus que s'haurien d'abordar aquestes sense perdre l'espai creatiu propi de la nostra professió?.

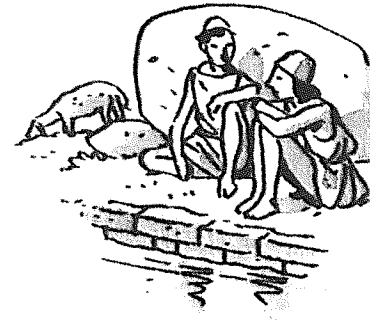
José Leal.- Això no està passant solament en el camp de l'educació, lamentablement. La informació, les dades que donen comptes del que es fa, són necessàries, però es corre el risc de "fascinar-se" amb moltes dades que, a vegades, serveixen per poc i converteixen la tasca dels professionals en excessivament burocràtica. Cal donar comptes de les exigències administratives, que esperem siguin cada vegada més racionals, però a la vegada cal tenir cura dels espais tècnics. Això implica un esforç de tots i cadascun dels membres de l'equip per no envair un espai amb temes que caldria tractar en un altre espai.

Angeles Ortega.- El fet de ser itinerants, comporta també unes peculiaritats: la mobilitat, la pertinença, la possible dispersió, la flexibilitat, l'ampliació de l'experiència, la curiositat intel·lectual... Però a vegades també, l'acceleració. Recordo un dia que vam venir al teu despatx a la nostra sessió de treball, al començament de la primavera, i ens vas comentar alguna cosa sobre els arbres ja en flor de la propera plaça de Lesseps, que no havíem vist..

José Leal.- Bé, a tots ens passa. Però la qüestió de la quotidianitat és molt interessant. Fa ja alguns anys jo vaig escriure un treball que vaig titular: «La Salut mental infantil i la cura de la quotidianitat». Jo crec que en la quotidianitat és on s'organitzen les maneres de ser i viure; que està composta per repeticions, coses sense aparent sentit però molt importants, lloc de producció i reproducció; i que la seva cura és el que ens dóna qualitat de vida. Ens impacte més allò que és l'excepcional. Això passa en la consulta psicològica; es consulta a vegades després de l'aparatositat del símptoma i quan rastregem la història anem veient petits successos que han passat desapercibuts. A l'igual succeeix en les institucions.

Angeles Ortega.- I parlant de la quotidianitat. Els nostres equips estan formats per professionals, dones i homes, amb trajectòries vitals i professionals diferents, que més o menys casualment coincideixen en un equip comú. Quins passos són necessaris donar per a no sentir-nos sols, per a passar de ser una suma de professionals a un equip operatiu, enriquidor i gratificant?. «L'assessor psicopedagògic és un professional entre contextos que sovint es troba sol, tan sol que ni les sigles del seu servei són capaços de donar-li empar: em refereixo a la e d'equip» (Manel Gener, 1998).

José Leal.- En el moment del fer un està sempre sol i respon de la seva particular decisió. Però l'existència d'un equip que funciona ens sosté i fa més suportable el nostre treball. L'equip no és només una realitat administrativa que, com tu bé dius, es constitueix a vegades de manera casual. L'equip és, abans de res i perquè sigui operatiu, una construcció dels seus integrants, un espai intern en el qual estan els altres com figures que ens acompanyen en tot allò que es refereix a la tasca. Per aquest motiu tenir-ne cura, és tenir cura de nosaltres mateixos. Molts dels malestars que senten els professionals tenen a veure amb les característiques de la seva institució, també de la tasca

però també del fet de ser grup. Quan un equip funciona solidàriament i els seus membres saben cuidar-se, els efectes de les circumstàncies externes són menors. Vosaltres heu de cuidar molt l'equip perquè la vostra tasca us porta a estar en molts llocs sense ésser de cap o sent de tots ells, però d'una manera no exempta de dificultats.

Angeles Ortega.- En el treball que aquests anys hem anat realitzant, hem tingut l'espai on ens hem sentit acollits, la possibilitat de pensar junts amb la tranquil·litat de sentir-nos acompanyats, ens has aportat bibliografia per a ampliar informació i ens has ajudat a poder desbloquejar situacions que per estar molt implicats ens costava resoldre, també ens has afirmat i en ocasions ens has recordat els nostres límits o els de la institució escolar...

José Leal.- Jo conec molts col·lectius professionals i en tots observo una gran dedicació a la tasca i altes dosis d'il·lusió i ganes. Això també passa en els EAPs. A vegades costa acceptar que, a pesar dels nostres esforços, les coses no canvien tant com voldríem, o que els altres no actuen com ho fem nosaltres, etc. Jo crec que per a treballar amb uns altres i a més en tasques d'assessorament que requereixen sempre una implicació de totes les parts, cal ser molt comprensiu, realista i acceptar que hi ha diferents formes de fer les coses i diferents temps. Existeixen a més les resistències conscients i inconscients amb les quals hem de comptar a l'hora de portar a terme el treball. Hi ha vegades que es poden canviar les coses i unes altres que és difícil, quasi impossible. Reconèixer els límits és important per a dur a terme el que és possible i no quedar atrapats en ideals que resulten molt rendibles per al narcisisme però poc perquè les coses siguin millors.

Angeles Ortega.- M'agradaria que ens expliquessis una mica, davant qualsevol intervenció, els aspectes ètics que els professionals hem de tenir presents.

José Leal.- Aquestes qüestions m'interessen força.. Nosaltres tenim deures ètics amb tots aquells amb qui ens relacionem, des de la institució que ens contracta fins a l'usuari i els companys d'equip. Jo crec en una ètica bàsica a la qual em sembla que V. Camps diu «de la bona educació» i que implica el respecte de les persones, la protecció dels seus drets, la solidaritat, la sinceritat, la cura del que és públic i compartit, la responsabilitat, la tolerància, etc. En relació amb la tasca d'assessorament crec destacable, des d'un punt de vista ètic, la posició que el professional adopta davant el seu usuari, sigui claustrat, professor, alumne o pares, etc., la manera que utilitza el seu saber i la manera que l'exerceix amb l'altre. Nosaltres hem de partir del convenciment que el nostre saber és instrument de canvi en tant l'altre el reconeix com a tal saber, no per la força, sinó perquè confia. Sense això no hi ha aprenentatge encara que pogués haver ensinistrament però no és això el que ens interessa. D'aquesta consideració del saber i de la ignorància sorgeix, des del meu punt de vista, una sèrie de consideracions ètiques que marquen l'ésser d'un assessor. Per això són difícils els treballs els resultats dels quals s'obtenen a través de la interacció, perquè és permanentment necessari comptar amb l'altre, reconèixer-lo com complementari i estar disposat també a aprendre d'ell, convençut com estic que no és possible ensenyar si un a la vegada no aprèn. Crec que això és parlar d'ètica, que podem concretar després en temes com les maneres d'obtenir i usar la informació, el secret professional, la delimitació de l'enquadrament de treball, etc.

Angeles Ortega.- Què podem fer quan davant d'una situació no podem fer gairebé res?.

José Leal.- És molt difícil respondre perquè em vénen al cap moltes situacions enfront de les quals cal fer coses distintes. Si el que un sap que s'està fent és inacceptable des de paràmetres ètics, ha de denunciar-ho a les instàncies pertinents i confiar que elles facin el necessari. En altres casos cal esperar que es produeixi un canvi que dugui a plantejar-se una possible intervenció. Procurar no empitjorar les coses. I sempre intentar elaborar el dol per la ferida que suposa el no poder fer el que creiem que caldria fer-se.

Angeles Ortega.- Com poder estar en millors condicions per a treballar conjuntament amb els mestres i professors dels centres educatius, amb l'objectiu comú d'ajudar als alumnes que ho necessitin i a les seves famílies?.

José Leal.- La formació permanent és molt important; la reflexió sobre la pràctica, la cura personal i de l'equip. Nosaltres som el nostre instrument de treball i, per això, hem de saber-nos cuidar. Cuidar els espais compartits, les relacions, etc. Molts equips, de diferents serveis, han incorporat sistemàticament per a la seva cura, la figura d'un assessor, supervisor o «co.pensor» extern que els ajuda a repensar la seva pràctica i les vicissituds per les quals la mateixa travessa. Com col·lectiu de professionals dels EAPS és molt important que compartiu les vostres experiències, els vostres dubtes, els vostres encerts i que doneu informació del vostre fer, tan important, a partir de jornades, reunions i publicacions com la vostra revista.

Angeles Ortega.- Tant per a tu, com per a tots els professionals que tenim el privilegi de dedicar-nos al món de la infància, de l'adolescència i de l'educació, aquestes belles paraules de l'escriptora Elsa Morante: «...» La poesia, com la vida, el que vol és donar una forma i un ordre absoluts als objectes de l'Univers, traient-los de l'informe i del desordre, o sigui de la mort. Així doncs, l'escriptura, sigui el que sigui el seu contingut, s'eleva a aquest ordre que és vida, fa néixer el món, perquè el naixement és forma i ordre mentre que la mort és l'informe.... Com els protagonistes dels mites, dels contes i dels misteris, tot poeta ha de travessar la prova de la realitat i de l'angoixa, fins la limpidesa de la paraula que l'allibera i allibera també al món dels seus monstres irreals...»

*Agraïments a Laura Serra de l'EAP B.33 de l'Hospitalet, per la col·laboració en la traducció del text.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- LEAL RUBIO, J. (1992): Formarse, formar, ser formado. Revista del CIFA nº 8.
LEAL RUBIO, J. (1993): El mal.estar en la escuela: el niño como síntoma. En Sellarés, R (comp.) La atención de las diferencias en la escuela. IME. Ajunt. de Barcelona, 1993
LEAL, J. RENAU, D. y ROIG, M. (1994): La familia y la infancia. Col. de Serveis Socials nº 9. Diputació de Barcelona.
LEAL RUBIO, J. (1997): Aproximación a una lectura institucional de los servicios de salud (mental). En Leal, J. (coord.) Equipos e instituciones de salud (mental); salud (mental) de equipos e instituciones. Ed. A.E.N. Madrid.
LEAL RUBIO, J. (1999): La cultura de los centros educativos. Los equipos de asesoramiento psicopedagógico y la institución. Conferencia Jornada de los EAPs. de Catalunya año 1.999. Publicación de la Asociación Catalana de Profesionales de Equipos Psicopedagógicos"

CITES DEL TEXT

- VILANA, R. (2000): Vint anys de psicòleg en un EAP. BASSEDAS, E i altres (2000). L'assessorament psicopedagògic a Catalunya. Barcelona. Graó.
VEGA, S. (1977): Instrumentos de trabajo. COLETTI, M y LINARES, J. L. (Comp). La intervención sistémica en los servicios sociales ante la familia multiproblemática. Barcelona. Paidós Terapia Familiar.
GENER, M. (1998): El asesor psicopedagógico: un profesional entre contextos. Revista de psicoterapia relacional e intervenciones sociales, nº 4, Barcelona. Paidós.
MORANTE, E. (1996): El poeta di tutta la vita. AZZOLINI, P i altres Diòtima. Traer al mundo el mundo. Barcelona, Icaria Antrazyt.